

ISSN 0235-7941

1995 5-6
ФІЛОСОФСЬКА
І СОЦІОЛОГІЧНА
ДУМКА

ЧИТАЙТЕ В НОМЕРІ:

- Віват, Франціє!
- Ситуація постмодерну
- Арістотель — Маркс: природа соціального феномена
- Ж.-П. Сартр: Буття і Ніщо
- Богобудівники і богошукачі: конструювання чи пошук Бога?
- Криза сенсу в сучасному світі
- Втрачена парадигма: природа людини
- Під сигнатурою Софії

ROSTRA NOSTRA

Моріс Емар

ЕМАР Моріс — професор Вищої школи соціальних наук, директор фундації "Дім наук про людину" (Париж). Історик економіки та суспільства Європи XVI — XVIII століть. Учень Броделя. Значну частину досліджень присвятив Італії, зокрема Венеції. Під керівництвом М.Емара в Туріні видаю "Історію Європи" в 6-ти томах.

У нашому часописі друкується вперше.

ФАХ І ПОКЛИКАННЯ ІСТОРИКА (СУЧАСНІ ПІДХОДИ)¹

Говорити про кризу історії сьогодні модно. Хоча це, саме по собі, не становить доказу реальності такої кризи, але лишається невирозним знаком запитання, можливо, більшою мірою для фахових істориків, аніж для загалу. Бо загал, кажуть нам, як ніколи ласий до книг, журналів, ТВ-передач, які кожен у свій спосіб говорять йому про минуле. Отже, якщо криза історії існує, вона проникає в наше суспільство, яке досі не цікавилось своїм

¹ Лекція, виступлена в Університеті "Кієво-Могилянська академія" у вересні 1993 року.

© М.Емар, 1995

© Переклад з французької Н.Мірошніченко, 1995

минулим (чи своїми численними минулими) і яке нині починає цікавитися навіть минулим інших цивілізацій. І це без сумніву тому, що воно відшукує там достовірність і підстави віри у власне майбутнє.

Так чи так, вираз “криза історії” підпорядковується загальному правилу. Він посутньо розкриває численні змісти — ті, що на поверхні, і приховані (далекі від узгоди між собою) — і відсилає їх до численних причин. Змісти і причини легко групуються довкола двох полюсів. З одного боку, це успіх самої історії, її зростання ціною глибокої внутрішньої трансформації у 60 — 70-ті роки, що ставить під питання: чи все відбувається так, наче переконання, що підтримували експансію, потроху припинили давати готові рецепти і чи не втомилися історики знаходити їм заміники? Звідси успіх таких завуальованих і майже підозрілих виразів, як “історія в уламках”, що нагадує фізичний феномен вибуху (зовнішнього чи внутрішнього) і що наперед спростовує будь-які спроби склеїти фрагменти. З цього боку криза підступає до самої історичної дисципліни.

З іншого боку, навпаки, здається, що криза виникає в суспільстві; таким чином, історія (якою її писали і ще пишуть), здається, зневіряє у великих сподіваннях — саме за браком спромоги запропонувати щось інше, крім коливань і сумнівів. Історія і суспільство залишилися пов'язаними давнім зв'язком, що регулярно поновлювався через ідею прогресу, — цю вигадку доби Просвітництва, знову взяту на озброєння: у ХІХ столітті — історизмом, у ХХ столітті — сукупністю соціальних наук у формі “модернізації”, одночасно неминучої (тобто невідворотної) і необхідної (її неможливо відмовити). “Прогрес”, “модернізація” мали нагоду упорядкувати час довкола минулого (що, як вважали, випереджає свій час у способах організації і функціонування людських суспільств) і довкола сучасного, повернутого до майбутнього (ось тут і полягає розрив). Перед лицем таких феноменів як релігійний фундаменталізм, націоналізм, расизм і всіх форм нетолерантності історики перебувають нині в опозиції до тих явищ, які вони могли пояснити в минулому (бо там вони посідали свої місця) і які вони більше не можуть визначити у теперішньому, а ще менше в майбут-

ньому. Роззброєні, історики намагалися пояснити їх у межах безперервності, повторів чи постійного чергування, а це дещо спрощені розв'язки. Адже ці явища — сучасні новації, радикально нові, навіть якщо вони запозичують з минулого рецепти, інгредієнти чи мовні засоби. На тлі кризи, цього разу реальнішої — економічної, проголошеної протягом 20 років, але анонсованої ще 1968 року великим культурним потрясінням, кризи, що знову поставила під питання наші переконання і ставлення до сучасного і майбутнього (великі внутрішні коливання Європи і світу), історія — якою вона постає перед нашими очима — взяла реванш над істориками. Водночас — добре це чи погано — вона змусила їх переосмислити погляди і методики, визначити по-новому предмет їхньої власної професії.

Це твердження (чи ця гіпотеза) зорієнтує етапи мого викладу. Наукова дисципліна, що претендує називатися історією, насправді глибоко змінилася за останні 50 років: треба враховувати міру цієї мутації, щоб зрозуміти справжні причини сучасної кризи — кризи зростання, внутрішньої мутації самої дисципліни чи початку занепаду? І це не для того, аби прискорити розв'язок, а для того, щоб розпізнати можливі відповіді.

1. Теза: "Велике перетворення" історичної дисципліни

Щоб визначити міру трансформації нашої дисципліни, необхідно охопити часову глибину і просторове поле спостереження достатніх розмірів, аби уникнути оцінних помилок, оптичних ілюзій і численних, відкритих чи прихованих, форм шовінізму — що може однаково добре застосовуватися і до себе, і до іншого, грати чи на екзальтації, чи на неприйнятті. Французькі історики звикли до примату факту, а це перше, чого варто було б уникнути. Французький досвід — насправді лише один з досвідів, що конкурували в цій трансформації; він охоплює певний період і містить певну кількість чітко окреслених рис — головним чином зусилля щодо включення історії в поле соціальних наук (включення, що сполучає взаємні запозичення і спроби привласнити, "колонізувати"). Але ці зусилля залишилися б обмеженими нечисельною аудиторією, якби естафета не була

підхоплена в інших місцях, де дослідження були спрямовані по-різному: *history* на англо-саксонському ґрунті наприкінці 60-х років, *microstoria* в Італії в середині 70-х років, *Alltagsgeschichte* в Німеччині в середині 80-х років. Кожен із цих досвідів має, звичайно, знайти своє місце у культурному контексті певної національної історіографії, але їхня сума визначає нове поле взаємодії між різними країнами, позначене, попри мовні бар'єри, швидкою циркуляцією ідей та людей.

Звідси впродовж двох останніх десятиліть випливає тенденція до інтернаціоналізації історіографічних практик. Своєрідність цієї тенденції полягає в тому, що вона залишилася достатньо змагальною, щоб не прямувати до тотальної уніфікації і до визначення вульгати, прийнятної для всіх (всіма). Історики навчилися (краще, ніж у минулому) мислити себе як таких, котрі поважають одне одного у своїй несхожості. Навіть будучи ув'язненими нашою культурою і вихованням, отриманими в школі і в університеті, ми припинили безоглядно ототожнювати себе з історією та історіографією власної країни.

Занадто оптимістичне твердження? Можливо. Але треба врахувати пройдену дистанцію. Не забуваймо про те, що історія зосередилася в XIX-му столітті довкола парадоксу. З одного боку, в ній зафіксовано амбіції та методи наукової дисципліни (епоха прискіпливої критики джерел, особливо письмових текстів). З іншого боку, історія тривалий час була позначена ототожненням з Європою на протигагу іншим частинам світу, над якими домінувала не лише економічно, політично та військово, а також науково (індуїзм та синологія відмежовували великі географічні зони, вилучаючи їх з єдиної історії — європейської).

Якби йшлося про Рісорджименто чи про об'єднання Німеччини довкола Прусії, чи про Францію, розділену між пам'яттю про її минулу вишність (від Людовика XIV до Революції та Імперії) і реальністю поразки 1870 — 1871 рр., про Великобританію, яка, починаючи від "великої Революції" 1688 року робить успішний вибір на користь спершу політичного, а потім економічного лібералізму (цих підстав і виправдань її імперського домінування), або ще про Іспанію, глибоко уражену

кризою 1898 року, то саме національний відбір (у більшості випадків) визначив би селекцію тем, подій, періодів. довкола яких точилися б дискусії між істориками, а також перспективні напрями, досліджень. Найбільше дивує, однак, що таке ототожнення з власною долею тієї чи тієї країни або культури (як, пізніше, з тією чи тією ідеологією — консервативною, демократичною чи революційною, що задає певну якість сприйняття історії) змогло узгодитися з дотриманнями загальноприйнятих наукових правил і розширенням бази набутих знань. З одного боку, критеріїв істини, з іншого — свобода інтерпретації та оформлення в доброму викладі, чіткість оповіді, аби переконливо пояснити і перемогти. Фахова спільнота істориків упродовж одного століття подолала тенденцію суспільної розхристаності, що дозволило їй без особливих помилок вирізняти тих, за ким вона визнавала статус істориків, та відвертих фальсифікаторів чи “поліграфів”, котрі поспішали нахапати відомостей (ерудиції), але використовували історію лише для власних потреб.

Від точки відліку до кінцевої точки дорога не була прямою лінією, що вела б від менш наукового до більш наукового. Якщо сьогодні ми переживаємо кінець національних винятковостей (“французького винятку”, про який говорив Фюре, німецького *Sonderung* тощо), якщо бачимо відступ європоцентризму і появу нової цікавості до історії Азії та Африки, то це означає, що історична дисципліна (я навмисно уникаю слова “наука”) від початку ХХ століття і з дедалі більшим пришвидченням за останні 50 років зазнала сукупної трансформації, що перемістило її кордони, оновило зміст, видозмінило методи, поставило під сумнів головні постулати.

Переміщення кордонів насамперед зачепило тих, хто розмежовував історичний час на “літописний” та доісторичний, щодо якого відсутність писемної документації не дозволяла вести діалог на рівних (від свідомості до свідомості). Мутація археології, яка зробила методи і нюанси “протоісториків” минулого своїми вчителями у мистецтві “змушувати говорити речі і читати їх” (наприклад, вивчення людської думки через зміну кута обробки каменя), ця мутація підірвала межу, що, в кращих

випадках, перетинала четверте тисячоліття до нашої ери. Вона відсунула в тінь занадто різко окреслену візію "неолітичної революції": більш-менш кочівницьке скотарство і більш-менш осіле землеробство тривалий час співіснували до того, як землеробство не перемогло ефективністю своїх методів, кількістю людей, яку воно могло прогодувати, обсягом надлишку, який воно дозволяло заощадити. Історія виграла тут щонайменше вдвічі від своєї тимчасовості і майже вдесятеро щодо розширення географічної соціальної бази: вона більше не обмежувалася суспільствами, чії форми політичної організації передбачали державу, а охоплювала всі форми людських поселень і розселень вужчих масштабів, сформованих за різними правилами. Історія відтепер починалася не з шумерів, а включала дописемну рань.

Таке розширення часового і просторового поля історії не було б можливе без одночасного скасування інших кордонів. Кордонів, що розділяли джерела різних типів письма і писемність від неписемності. Кордонів привілейованих тем і поставлених перед історією питань. Політика одержала своє місце серед інших складових того, що німці називають *Kultur*, італійці і французи "цивілізацією". Історики навчилися перебувати в контексті соціальних наук, запозичувати в них їхні запитування, визначення, класифікації, методи роботи, опановуючи їх, тобто історіозуючи. Дехто жалкував із цього приводу чи опирався цьому, бо думав, що історія має залишатися вірною своїй вихідній специфіці. Щонайбільше вони загальмовували рух ціною кількох ар'єргардних перемог. Отже, головного досягнуто. Пройдений шлях можна виміряти. Історія — це не все, але все це історія, принаймні потенційно може нею стати (аби були визначені об'єкти аналізу, поставлені питання, ідентифіковані джерела). Але ці об'єкти і запитання вписані в такі часові і просторові реалії, що все менше й менше збігаються з рамками якоїсь держави чи відомого перехідного періоду, але перебувають на інших рівнях значення.

Ця мутація не була досягнута одним ударом, її маршрут не був однолінійний. Вона пройшла через проміжні етапи, позначені внутрішніми дискусіями, розривами і переорієнтаціями, зокрема радикалістичними (звідси й походить "криза історії").

Історія відновлюється з давніх, покинутих чи забутих досвідів, про що фахівці майже забули і знову відкрили. Дехто Маджіоло мобілізував у 70-х роках XIX ст. вчителів, щоб порахувати на французькій території процент підписів на державно-громадських актах, а також прокартографувати перше визначення рівня освіченості. Або дехто Родольфо Ліві, котрий робить на початку 1890-х років перші системні антропометричні виміри молодих італійських рекрутів — узірцеві карти, які через його симпатію до ідей Ломброзо були на тривалий час усунуті з поля дозволених рекомендацій та гарного тону. Приклади можна помножити. Сьогодні багато говорять про повернення до політики, до подій, битв тощо. Всі ці теми ніколи не були відкинуті чи забуті. Але способи розгляду їх, питання щодо них і вимоги до відповідей уже є оновленими.

2. Криза, яка криза?

Сучасна картина — що її достатньо добре прийняла публіка — це картина історії, відкритої для всіх зацікавлень і впливів інших соціальних дисциплін, оновленої за методами, проблематикою, історії, яка, залишаючись галуззю наукової спеціалізації, продовжує вчитися спілкуватися з найширшою публікою на теми, близькі до масових інтересів (історія поведінки перед лицем смерті, ставлення до смерті чи практик харчування все-таки сприйнятніша, ніж тема індульгенцій) і трактовані більше конкретно (“Здобуття влади Людовіком XIV” Росселіні зовсім протилежне історичній реконструкції). Така картина погано збігається з поняттям кризи. Якщо криза існує, то яка? Як її пояснити?

Перший рівень кризи — всередині історіографії, стосується її власного розвитку: виснажливе повторення досліджень у деяких секторах, зумовлене підсумнівністю постулатів і достовірностей, що підтримували ці дослідження, коливання і протиріччя у визначенні нових орієнтацій і нових об'єктів вивчення. На цей рівень найліпше послатися, особливо (але не тільки) у

Франції: тут легко побачити звичайну кризу зростання і навіть ознаку життєздатності. Але це не повинно закривати іншого рівня сподівань і запитів суспільств, для яких і в яких історики працюють і пишуть.

Якщо подивитися на історію зблизька, її розвиток насправді не стільки ритмізований розривами (мода на кількісне, потім її криза; перехід від "макро" до "мікро"; від економіки до культури; від класів до обмежених груп та індивідів), скільки безперервністю основи: включенням у дискурсивне поле елементів, що були попередньо вилучені. Це поетапне розширення щоразу змушене було пропонувати методи і висувати проблеми, відповідні новим фактам і джерелам. Для економічних, демографічних і соціальних фактів, що перші склали предмет систематичного дослідження, узгоди досягали довкола визначення історичного факту (серійний факт; повторюваний на протипагу унікальному — події; та індивідуальний), методу (досить проста статистика, що дозволяє вводити таблиці, графіки, проценти, відношення між змінними, карти) і картини історії, де детермінізм експлуатували для того, щоб отримати різні модуляції: одні суворі (марксистського типу), інші гнучкіші (наприклад, Бродель). Але модуляції мали тенденцію нівелювати глибокі реальності — часто через ігнорацію чинників, що оволодівають свідомістю людей, але замикають їх у часткове розуміння подій. Ці глибокі реальності — або економічного і соціального гатунку, або психоаналітичного, або ідентифіковані за елементарними структурами, вписаними в незмінні коди думки і поведінки, як генетичні коди. Вони часто об'єктивовані в культурі як звички, повторювані століттями: Бродель сходився із Леві-Строссом у цитуванні Маркса: "Люди роблять історію, але вони не знають, що вони її роблять". Саме це й визначало завдання історика: явити людям історію, яку їхні попередники створили, не знаючи і здебільшого не розуміючи її.

Окреслені таким чином рамки були досить еластичними, щоб прийняти істориків різних ідеологій і водночас дозволити внутрішні еволюції (часом усвідомлювані як розриви), щоб дати поживу дебатам з приводу методів та інтерпретацій і нових реальностей. Перехід від економіки до культури був позначений

включенням серійного у якісне: підхід до читання і письма, ставлення до смерті можуть бути підраховані, проаналізовані, картографовані з використанням статистичних методів на кшталт тих, що їх застосовують для комерційних обмінів чи сільськогосподарської продукції. Гнучкість адаптації в індивідуальних маршрутах багатьох істориків за погляду іззовні може здатися уриванням, але є ґрунтовною неперервністю. Франсуа Фюре вивчав соціальні структури паризької буржуазії (згідно з програмою Лабруса на Римському Конгресі 1955 року) при дослідженні грамотності у Франції XVII — XIX століть, потім на матеріалах політичної історії французької Революції. Едоардо Гренді пройшов від вивчення руху порту Генуя до *microstoria* та загальної антропології в масштабі лігурьської спільноти, щоб повернутися до вивчення форм соціального залучення. Повоєнна історія не зводилася до історії ідей, їхніх опозицій та еволюцій, але спиралася на індивідуальні маршрути істориків з метою ідентифікувати контакти, бажані та небажані, що пояснюють очевидні розриви.

Проте існує внутрішня послідовність знаменних етапів. Найочевидніші ті, що стосуються змісту: культури, ментальності, поведінки, соціальних практик та інституцій. Найзначніші, однак, ті, що стосуються використуваного методу. В цьому плані найпитоміша лінія розділу, що збуває сумніви, починаючи від 60-х років, — це “детермінізм”, який протиставляє (за термінами Бурд’є) “соціальну фізику” — “соціальній феноменології”. З одного боку — ідентифікація структур і правил, що імпонують усім соціальним діячам. З іншого, навпаки, вивчення особливих структур для того, щоб ідентифікувати спосіб, за допомогою якого індивіди, граючи на стосунках з іншими індивідами, через конфлікти і компроміси, і використовуючи мобілізовані ресурси, розвивають раціональні стратегії, що дозволяють їм відхиляти і приймати ті правила, розбудовуючи соціум. У цій перспективі правило існує лише абстрактно, як екс-пост реконструкція: порушення правила не є ухилами щодо норми чи ідеального типу — вони є складовими самої норми.

Багато в чому спрощуючи, я навмисне хотів би, щоб перша позиція, "соціальна фізика", шодовше лишалася домінантною у французькій історіографії, прив'язаній до економічних та соціальних детермінізмів, їхнього статистичного прояву і картографічних репрезентацій, близькій до структуральної антропології, соціології — традиції Дюркгейма. Навпаки, "соціальна феноменологія" виявилася підвищеною за рангом, зокрема, завдяки *social history* (з її розвитком у Німеччині) та італійській *microstoria*. Вона ширше залучена місцевою антропологією (аналіз взаємодій між індивідами і групами) і соціологією, витонченою у французькій традиції, що добре ототожнюється з персональним маршрутом П'єра Бурд'є.

Своєю критикою щодо будь-якої форми узагальнення "соціальна феноменологія" сприяла прогресивній маргіналізації великих філософій історії, чи були вони марксистського спрямування, чи ліберального. Десятиліття 70-х бачилося таким, що стверджується у двох протилежних моделях, які обидві відхиляються від візії лінійного прогресу чи суцільно діалектичного, а також від домінуючої теорії модерніти. З одного боку, модель серединна за положенням в радикальній опозиції між минулим і сучасним, між окремими суспільствами, що прямували до зникнення, і суспільством індустріальним та урбанізованим; узагальнюючи: "світ, який ми втратили", має бути проаналізований згідно з чистою раціональністю, альтернативною нашої, але також позитивною. З іншого боку, модель, що намагається виявити безперервності і подібності між давніми і сучасними ситуаціями, аби краще підкреслити все, що залишається від минулого в сучасному, і в глибині збережену ірраціональність нинішніх суспільств.

Своїм песимізмом та іронією ці дві моделі досить добре експлікують занепокоєння східних суспільств, охоплених економічною кризою, що має розбити їхній модернізаторський оптимізм попередніх десятиліть. Але вони не дають їм відповіді: навпаки, відсутністю проєкції на майбутнє, самочинною відмовою обнадіювати вони акцентують почуття небезпеки. І це посилюється тим, що історію в той же час було піддано критиці зсередини (навіть в її практиках) двома послідовними актами.

Перша, з боку Фуко, відмовляючи у будь-якій об'єктивній законності джерелам, що їх використовують історики, веде також до відмови будь-якій змозі погоджуватися з об'єктивним узагалі: джерела, особливо письмові, є продуктами владних відношень, тому в кінцевому результаті вони говорять нам більше про їхніх авторів, аніж про їхні "об'єкти". Історика приречено на вибір між історією репрезентацій іншого і тією чи тією фігурою вмовчання, бо об'єкт, який він претендує досліджувати, залишається недосяжним. Друга атака, нещодавніша, стосується процедур написання історії, що вони здавалися завжди (попри проникнення в самий текст апарату довідок — агента по впровадженню особливих стосунків між реальністю та науковістю) подібними на романну оповідь із застосуванням аналогічної системи причинності. Шлях радикальної критики, виразно проаналізований Роже Шарт'є у недавній статті ("Ле Монд", 18 березня 1993), можна послідовно простежити від Мішеля де Серто до Поля Рікьора ("Час і оповідь"), потім за конкретними застосуваннями у Жака Ранс'єра у Франції ("Слово історії. Есе поетики знання") чи за американським "літературним критицизмом".

3. Які відповіді?

Якщо "криза історії" існує, то йдеться про комплексну кризу, де змішано численні елементи. Криза зростання дисципліни, яка дуже розширила свою територію і має сьогодні складності з визначенням своїх методів, масштабів і робочих гіпотез. Криза відповідності щодо інших дисциплін, особливо соціальних: чи дотримуватися тих поділів, що їх становлено здебільшого в ХІХ столітті, чи навпаки — розбудовувати єдину соціальну науку (як пропонував Іммануель Валерстайн), чи навіть "інтернауку" — в комплексі життя і природи? Кризові суспільства, натомість надати історикам гарантії, спонукати до формулювання належних питань, сьогодні передають їм свої сумніви і непевності. Вони самі переживають злам у багатьох аспектах: кризу економічної, соціальної та культурної моделі, яку вони думали, що зможуть упровадити в цілому світі; кризу альтернативних моделей (соціалізм, державне панування); вибух у

надрах суспільств самовизначення активних меншостей, які проголошують свою власну історію і відмовляються від самого принципу унітарної (американська історія з жінками, чорними, індіанцями і т.п. демонструє такий варіант моделі); швидкий поступ деяких малих азіатських країн і, навпаки, відставання, нагромаджене іншими, де (це не випаково) не приймають європейську модель, а релігійні фундаменталісти становлять ядро. Нарешті, наукову кризу: біологічні структури репродукції, теорфізика з термодинамікою зобов'язують нас призвичаїтися до таких термінів і моделей як ентропія, диссемінація, біфуркація. Кришаться передусім суспільства і моделі, потрібні, щоб жити, розв'язувати конфлікти, визначати проекти майбутнього. І якщо історик хоче тут відповісти з якимось шансом на успіх, він не може обмежитися своєю однією дисципліною, зачинаючись у тонкощах, які є набуток меншини фахівців.

Історія віднині пишеться згідно з множиною точок зору і масштабів, довкола об'єктів, найчастіше міждисциплінарних. Вона запитує себе про свої методи, науковість, техніки викладу. Цей етап був необхідним, але він не є завершальним. Взаємодоповнювана фрагментарність і оновлена епістемологічна рефлексія супроводжуються глибинним *єднанням більшості істориків на ґрунті їхньої дисциплінарної спільноти*. Об'єктивно, треба підтримувати цю спільність і будувати на ній, довкола неї зв'язний проект. Я визнаю, що не дуже непокоюся з приводу науковості нашої професії, але якщо говорити про відносну науковість, вона захарачена багатьма помилками: приречена на використання техніки оповідання, не маючи змоги позбутися системи порівнянь; історія залишається зорієнтованою на продукування знань, контрольованих базовою системою досвіду, який можна пояснити і перевірити, хоча дійсного в межах, які щоразу треба встановлювати наново. Що стосується численних точок зору і методів викладу — способів соціальної ідентифікації груп (жінки, меншини тощо) — історія тут, здається, лише виграла, якщо не втрачати з поля зору кінцеву мету, реалізація якої відкладається на пізніше, за умови перегрупування (але не злиття) цих точок зору в ансамбль багатогранника.

Справжня складність — справжня ставка у грі — полягає безсумнівно в наступному: в необхідному подоланні європоцентризму, в нашій здатності вийти за межі нашої культури, якомога прийняти і збагнути точки зору інших культур, заангажованих у велетенському виробництві написання їхніх власних історій і не вдоволених місцем, яке ми їм виділили в нашій. Серед нас мало тих, хто готовий зробити таке зусилля. Бо йдеться не про реконструкцію чергового “світового порядку”, що забезпечить тривалість прадавньої зверхності, але про побудову нового — багатоликого світу, в якому історик буде змушений специфічними засобами спонукати до спілкування з ним минуле та культури, що перемогли і продовжують існувати ізольовано у самотній неподібності.

Переклад з французької Н.МІРОШНІЧЕНКО